

---

---

## ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ПОЛІТИЧНИХ УЧЕНЬ

---

---

УДК 321.7:316.32

Сергій Вонсович

### СПЕКТРАЛЬНЕ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПЕРЕХІДНИХ (ТРАНЗИТИВНИХ) ПРОЦЕСІВ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ, ПОРАДЯНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

*Проаналізовано застосування методологічних підходів у дослідженні транзитивних процесів посткомуністичних, дорадянських суспільств. Окреслено нагальну потребу оновлення концептуальних підходів, які є в основі політичних переходів – транзитів, роблячи акцент на дослідженні політичних режимів і механізмів політичного транзиту, які розглядає політична транзитологія.*

*Ключові слова: методологічні підходи, перехідні (транзитивні) процеси, посткомуністичні, пострадянські суспільства, “Структурна школа”, “Акторська школа”, структурний підхід, процедурний підхід, інтегративний підхід, демократизаційні процеси, політична транзитологія.*

Постановка проблеми обумовлена необхідністю розкриття методологічних засад, які є інструментом у дослідженні перехідних процесів посткомуністичних, порадянських суспільств. Розкриттю виокремленої проблеми сприятиме вирішення таких завдань: аналіз, осмислення та інтерпретація методологічних засад і принципів дослідження перехідних (транзитивних) процесів; генезис думок про транзит у різних векторах розвитку.

Тенденції до дедалі більшого переходу країн з декларацією/ орієнтацією на демократичний шлях розвитку, до числа яких належить й Україна, зумовлюють потребу в цьому. Змістовним і багатограним поняттям, яке надає нам широкий спектр застосування політичних методів, є методологія. Методи ж, у свою чергу, допомагають здійснити всебічний аналіз та скласти загальну картину перехідних (транзитивних) процесів. До того ж детальний аналіз існуючих наукових досягнень з проблематики політичного транзиту є необхідним для теоретичного узагальнення та сприйняття цього процесу як системного. Так, високий рівень зацікавленості вчених посткомуністичних і дорадянських політичній демократизаційними процесами надав поштовх формуванню різних методологічних підходів до аналізу транзиту як процесу демократичного.

Водночас серед методологічних підходів у дослідженні політичної транзитології можна виокремити: а) структурний; б) процедурний; в) інтегративний.

Кожен із методів володіє тими перевагами, які притаманні тільки йому, а отже, це свідчить про їхню спільну взаємодоповнюваність. У цьому сенсі в розвитку уявлень про динаміку транзиту ретроспективно можна виокремити два періоди. Перший, який охоплює 60-початок 70-х рр. ХХ століття. У рамках цього періоду з'являються два підходи або дві школи. Перша школа – “Структурна”. Її авторами (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, Б. Мур, С. Ліпсет) [10] було запропоновано аргументацію, якими мають бути необхідні фундаментальні передумови стабільної демократії. Всі напрацювання структурного напрямку варто згрупувати в один підхід, у межах якого дослідники

вишукували необхідні умови і глибинні передумови для встановлення стабільної демократії.

Друга школа – “Акторська” або транзитології. Поява цього підходу зумовлюється третьою хвилею демократизації у світі і вирізняється від попередньої зміною основного предмета дослідження. У центрі уваги дослідників (Д. Растоу, Г. О’Доннелл, Ф. Шміттер, Т. Карл, Л. Даймонд, Х. Лінц, С. Липсет, А. Пшеворський, С. Гантінгтон та ін.) [9] перебуває: а) механізм демократизації;

б) динаміка переходу і в) наступна консолідація демократії.

Власне період 1970-х – 90-х років ХХ століття ретроспективно можна вважати другим з точки зору методології політичного транзиту. Він характеризується, по-перше, утворенням нової дослідницької парадигми як зразка аналізу процесів переходу до демократії у сучасних суспільствах, що розглядалася у рамках транзитології. Її сутність полягала у тому, що постання демократії залежало від певних траєкторій або шляхів, які торували окремі країни: а) шлях історичних траєкторій, який визначається тривалістю і позначається як “історична приреченість” (Б. Мур молодший, П. Андерсон, С. Роккан); б) стратегія розриву з минулим, яка відповідає прориву до демократії; шлях мінливий, який диктує як причину, так і наслідок переходу (Р. Даль, Д. Растоу, А. Степан).

Однак революційні зміни, що відбулися у країнах соціалістичного блоку у 90-х роках минулого століття, зумовили необхідність переосмислення політичних транзитів і формування нових методологічних підходів у транзитології. Це зумовлювалося тим, що основна проблематика транзиту визначалася вже не адаптацією переходів від традиційного до модерного суспільства. Головною темою стає перехід від комуністичного типу суспільства, що у своєрідній манері, застосовуючи різні методи і прийоми, але вирішувало питання соціального і технологічного розвитку. Це й стало основним змістом нового етапу у пошуках і розробці методології політичного транзиту – 90-і роки ХХ століття – початок ХХІ століття.

Щодо застосування компаративістського та інституціонального підходів до транзитів кінця “третьої хвилі”, думки дослідників знову розійшлися. Так, зміни в колишніх посткомуністичних країнах розглядаються деякими дослідниками як складова частина єдиного глобального процесу демократизації (Д. Ді Палма, А. Пшеворський, С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, Г. О’Доннелл, Х. Лінц тощо). Інакше трактує дані процеси інша група дослідників (С. Террі, В. Банс, М. Макфолл, [11] С. Фіш та ін.), вважаючи їх специфічними за стартовими умовами, завданнями, політичними акторами тощо, а тому не порівнюваними із поставторитарними демократіями приміром, Латинської Америки.

Крім того, вектор політичного транзиту на порадянському просторі виявив суттєві проблеми. По-перше, швидке затухання демократичного імпульсу, зумовленого внаслідок як об’єктивних, так і суб’єктивних причин. По-друге, встановлення таких форм влади в цих країнах, які поєднують риси авторитаризму, олігархії і демократії. Це зумовило появу перехідних політичних режимів, які дістали назву “неконсолідованих”, а також “гібридних” [6, с.144]. У цьому плані типологія нових автократій розглядається окремими авторами як основне завдання сучасної транзитології [7, с.113]. Тому у методологічному плані спостерігається тенденція вкласти всю різноманітність режимів у звичну лінійну схему: від максимальної концентрації панування (так звана “домінуюча влада” за Карозерсом) до стану “безформеного плюралізму” [7, с. 135].

Варто звернути увагу на те, що неспроможність транзитологічних концепцій пояснити структурні умови “переходу”, викликала зростання наукового інтересу до “процесуальних” моделей перетворень, які акцентують увагу на діях політичних акторів. В основі досліджень лежить теорія “раціонального” вибору. Суть методології полягала в тому, щоб підвести акторів до вибору таких стратегій, які передбачають досягнення певного компромісу, у підсумку чого у вигравші стає кожен із учасників. При цьому головну увагу дослідники звертали на використання потенціалу модернізаторських еліт як основних акторів, які особисто зацікавлені у становленні вільного ринку і які забезпечують його правові і політичні інститути. За такої методології механізми режимних трансформацій почали трактуватися не із застосуванням термінів теорії поліархії Р. Даля, з її акцентом на механізми масової політичної участі, а з позицій елітистських теорій [8, с. 127]. З таких позицій політичний режим розглядався як модель міжелітарних відносин, яка забезпечує баланс інтересів основних учасників. Відповідно трансформація режиму в ході переходу є порушенням внутрішнього балансу, який з часом зумовить заміну однієї рівноваги іншою [3, с. 90].

Таким чином, теорія раціонального вибору стала основою для неоінституціональних методологій, але зумовила необхідність враховувати значну ступінь невизначеності, яка постає за перебігу конфліктів. Вплив цього чинника змушує дослідників обережно оцінювати кінцеві результати політичних змін і тлумачити їх радше як тенденцію, що має відносний характер. У підсумку неоінституціоналісти заперечили лінійність схеми політичного переходу як розвитку і змусили трактувати його як сукупність альтернатив, реалізація яких може сприяти як просуванню вперед, до демократії, так і до “відкату” назад, до різних форм авторитарного розвитку.

Аналіз особливостей, які відбуваються в умовах транзиту до демократії, дозволив виокремити методологічні підходи до вивчення темпоральності транзиту і його можливих результатів. Основними методами дослідження, що використовували і використовують транзитологи, стали системний, структурно-функціональний, конкретно-історичний, порівняльний, описово-індуктивний, формально-юридичний та інституціональний методи. Використання системного та структурно-функціонального методів дозволило дослідникам сприйняти демократичний транзит як цілісне явище, що впливає на всі сфери суспільного життя і врахувати важливість зворотного зв'язку між політичною елітою та громадянами, який визначає легітимацію демократичних політичних змін. За допомогою системного підходу політична царина вивчається комплексно.

Системне дослідження проблем політичного транзиту, а також моделей транзитивних процесів у сучасних дослідженнях неможливі без застосування синергетичного наукового напрямку. Цей напрямок розкриває транзитивні процеси через відкриті соціальні цикли. Вони передбачають складність транзитологічних процесів, які відбуваються на кожному новому витку циклу. Синергетичні ідеї зумовлюють нетрадиційний погляд на перебіг соціально-політичних процесів. Тому аналіз сучасних перехідних процесів на посткомуністичному, порадянському просторі неможливий без методологічних підходів неklasичних теорій розвитку. Вони містяться в теоріях катастроф та хаосу, концепції дисипативних структур І. Пригожина, а також у синергетиці, що синтезувала досягнення природничих і гуманітарних наук – кібернетичного і системного підходів [1, с. 54]; [5, с. 39]. Це значно доповнило і поглибило категоріальний апарат соціально-гуманітарних дисциплін. Однак у рамках зазначеної парадигми поступ характеризується нелінійністю, складаючи коловерт “порядку” і “хаосу”. За цього, кожна пульсація

взаємодії хаосу і порядку утворює завершений синергетичний цикл становлення універсальної спіралі розвитку. Відповідно до синергетичних засад, поява нового порядку, який утворюється із хаосу, не зводиться до суми частин, які його заснували; постає феномен невизначеності. З цього приводу слушною вважається думка І. Пригожина про те, "... що ми не можемо повністю контролювати навколишній світ нестабільних феноменів, як не можемо повністю контролювати соціальні процеси ..." [4, с. 47].

Певним чином на "невизначеність" як специфіку політичного транзиту вказували дослідники Г. О'Доннелл, А. Пшеворський, С. Гантінгтон, В. Банс та інші. Вони вважали невизначеність однією із сутнісних характеристик політичного транзиту. Зокрема, перехідні процеси, які відбуваються протягом останніх десятиліть ХХІ століття, показали, що підсумком транзиту необов'язково стає консолідована демократія. Це зумовлюється тим, що характерною особливістю політичного транзиту є невизначеність, яка простежується у його процедурах і результатах. Зазвичай, коли зміст транзиту більшою мірою невизначений, то це свідчить про багатоваріантність можливих його результатів. У цьому значенні практично всі варіанти наслідку транзиту визначаються сценаріями виходу із невизначеності, а також характером режимів, які були встановлені після цього. Так, у синергетичній теорії неперервні зміни зовнішнього середовища у результаті політичних переходів та інноваційна активність суб'єктів діяльності створюють мікроструктурні флуктуації – відхилення від звичних параметрів функціонування системи [2,с.207]. Мікроструктурні флуктуації (коливання, періодичні зміни) здатні не тільки накопичуватися, але й взаємно підсилювати один одного позитивними зворотними зв'язками. Система певний час зберігає стабільність мікроструктури. Якщо настає криза у розвитку системи, то розпадаються попередні та формуються нові мікроструктури.

Відповідно застосування конкретно-історичного методу допомагає в історичній фіксації та визначенню напрямків еволюції процесу транзиту при дослідженні особливостей кожної з хвиль демократизації. Разом з тим, порівняльний метод дозволяє визначити загальні тенденції демократичних змін в країнах різних хвиль демократизації та виявити специфічні особливості функціонування режимів в країнах, де на процеси переходу впливали різні зовнішні та внутрішні умови. Застосування цього методу сприяє виокремленню особливих рис легітимації політичного режиму в Україні. Також політичні транзитологічні процеси розглядаються у зв'язку із соціально-економічними і соціокультурними процесами. Під час аналізу політичних транзитів виникають труднощі щодо комплексного визначення особливостей перехідних політичних процесів на пострадянському просторі. Так, під час дослідження класичних транзитологічних моделей (Г. О'Доннелла, І.Ф. Шміттера, Д. Растоу, С. Гантінгтона) було виявлено загальні закономірності, форми, темпи розвитку транзитологічних процесів в окремих регіонах та порадянських країнах.

Разом із тим існують різні критерії щодо класифікації посткомуністичних суспільств, які мають на меті перехід до демократії. Першим таким критерієм є швидкість проведення реформ. Відповідно до цього критерію, посткомуністичні та деякі із порадянських суспільств можна поділити на дві групи. Першу групу утворюють країни із високими темпами демократичного переходу – Польща, Угорщина, Чехія, країни Балтії. Високі темпи проведення реформ засновувалися у цих країнах на збереженні історичного досвіду демократії і демократичних цінностей, які суттєво вплинули на політичну культуру. Другим критерієм вважається зміст політичного реформування. При цьому виокремлюємо дві групи країн: країни, у яких темпи реформування характеризувалися й відповідним змістом: одночасність проведення

політичних, соціальних і економічних трансформацій, формування основ національної державності. Це свідчить, що транзитивний процес має комплексний характер (порадянські держави – за винятком Росії, держав Східної Європи, зокрема – Македонії, Словенії, Хорватії; країн, у яких проводилися лише політичні та економічні реформи (Чехії і Угорщини). До третього критерію класифікації віднесемо спосіб переходу до демократії. Відповідно до цього визначимо: спосіб використання несилового переходу, так звані „оксамитові революції” – Болгарія, Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія; переважна більшість пострадянських країн; загострення внутрішньої конфронтаційної боротьби, конфлікт еліт, що було характерним на початку 1990-х років для Росії; та силовий шлях, що визначив перехід у Румунії. Четвертий критерій сформували внутрішні і зовнішні чинники переходу. Відповідно до цього виокремимо держави, у яких транзитивні процеси засновуються на внутрішньо властивих для них процесах і впливах ззовні (порадянські країни). Приміром, одним із зовнішніх чинників для країн ЦСЄ став розпад СРСР. П'ятим критерієм є масштаби залучення до перетворень різних суспільно-політичних сил. Відповідно до нього можна виокремити країни, у яких до транзитивних процесів залучалися широкі соціальні верстви і у яких руйнація авторитарного режиму відбувається за активної участі “низів” (Румунія, деякі країни Південної Європи); країни із національно зорієнтованою політичною елітою, яка й очолила перехід (Чехія); країни, у яких спроби демократизації визначаються конкуренцією політичних груп та які не позбулися системного змісту (економічного, комунікативного, психологічного і т.д.) та рис попереднього режиму/режимів (порадянські країни). До шостого критерію віднесемо наявність інституціональних передумов і який включає три групи країн. Першу групу складають країни із відсутністю досвіду становлення демократичних інститутів (порадянські країни); Другу групу – окремі держави ЦСЄ, Балтії, які повернули втрачені національні традиції демократичного розвитку. Щодо третьої групи, то її утворили країни, у яких демократичні перетворення набули комплексного характеру.

Наступний метод – описово-індуктивний, застосовувався при зборі інформації, яка була зафіксована науковцями в різних теоріях, концепціях та ін. Формально-юридичний метод став корисним при аналізі розвитку конституціоналізму в країнах політичного транзиту, включаючи і демократичний транзит за різних часів. Інституціональний метод сприяв виокремленню основних тенденцій, які, по-перше, спричинили зміну інституціонального дизайну країн демократичного транзиту і, по-друге, стабілізують або дестабілізують демократичні перетворення.

Таким чином, методологія дослідження політичних переходів(транзитів) пройшов складний і багато у чому суперечливий шлях. Однак, це не означає, що настав кінець не тільки переходам(транзитам) але й її методологічному арсеналу. Суттєвою є нагальна потреба оновлення концептуальних підходів, які є в основі політичних переходів – транзитів, роблячи акцент на дослідженні політичних режимів і механізмів політичного транзиту, які розглядає політична транзитологія. Тому незаперечним є той факт, що для аналізу транзиту, в умовах першої третини XXI сторіччя, підходи, вироблені у 80-х – 90-х роках, мають бути доповнені новими теоретико-методологічними засадами.

1. Арнольд В.И. Теория катастроф. – 3-е изд.доп. / В.И.Арнольд – М.: Наука. – 1990. – 128 с.

2. Вонсович С. Політичний транзит у контексті синергетичного підходу / С. Вонсович // Політологічний вісник. Збірник наукових праць.– К.: 2013. – Вип.– 70.– С. 200–210.
3. Гельман В. Я. Из огня да в полям? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / Гельман В. Я. // Полис. – 2007. – №2. – С. 81–108.
4. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С. 46–52.
5. Пригожин И.Р. Природа, наука и новая синергетика рациональность / И.Р. Пригожин // Философия и жизнь. – 1991. – №7. – С. 36–41.
6. Моммзен М. Российский политический режим: несоветский авторитаризм и патронажное президентство; пер. с англ. А. Захарова / М. Моммзен // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2010. - N 6 (74) (ноябрь-декабрь). – С. 131–154.
7. Чайко И.В. Проблемы исследования режимных трансформаций, или неопатримониальная альтернатива транзитологии / И.В. Чайко // Политическая концептология. – 2013.– № 1. – С. 131–143.
8. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия / . Общ. ред. и предисл. В. С. Автономова / Й. А. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 311 с.
9. Diamond L. The Democratic Rollback. The Resurgence of the Predatory State. / L.Diamond// . –In Foreign Affairs, 87 (2), March/April, (2008). – P.36-48.
10. Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy / S. M. Lipset // The American Political Science Review, Vol. 53.– No.1.– (Mar., 1959),– P. 60–70.
11. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / Michael McFaul // World Politics – Vol. 54, No. 2, January (2002). – P. 212–244.

#### References

1. Arnold, V.I. Teoriya katastrof. [Catastrophe Theory]. *Moscow, Nauka, (1990). P.128.*
2. Vonsovych S. Politychnyj tranzyt u konteksti synergetychnogo pidxodu. [Political transit in the context of a synergetic approach]. *Politologichnyj visnyk. Zbirnyk naukovykh pracz. Kyiv, TOV «Vadeks». Vol.103, No.70, ( 2013), P.200-210.*
3. Gelman V. YA. Iz ognya da v polyimya? Dinamika postsovetskih rejimov v sravnitelnoy perspektive. [Out of the Frying Pan, into the Fire? Post-Soviet Regime Changes in Comparative Perspective]. *POLIS Politicheskie issledovaniya. Moscow, Progress. Vol.65, No.2, (2007), P. 81-108.*
4. Prigojin I. Filosofiya nestabilnosti. [The Philosophy of Instability]. *Voprosy filosofii. Moscow, Nauka, Vol.70, No.6, (1991), P. 46-52.*
5. Prigojin I.R. Priroda, nauka i novaya sinergetika ratsionalnost. [Nature, science and new synergetics rationality]. *Filosofiya i jizn. Moscow, Nauka, Vol.50, No.7, (1991), P. 36–41.*
6. Mommzen M. Rossiyskiy politicheskiy rejim: neosovetskiy avtoritarizm i patronajnoe prezidentstvo. [Russia's Political Regime: Neo-Soviet Authoritarianism and Patronal Presidentialism]. *Neprikosnovennyiy zapas: debaty o politike i kulture. Moscow, Obschestvo s ogranichennoy otvetstvennostyu Redaktsiya jurnala Novoe literaturnoe obozrenie, Vol.174, No.6, (2010), P. 131–154.*
7. Chayko I.V. Problemyi issledovaniya rejimnyih transformatsiy, ili neopatrimonialnaya alternativa tranzitologii. [Problems of Regime Transformations Study, or a Neopatrimonial Alternative for Transitology.] *Politicheskaya kontseptologiya. Rostov-on-Don. No.1, yanvar-mart, (2013). Vol.48, P 131-143.*
8. Shumpeter Y. A. Kapitalizm, Sotsializm i Demokratiya. [*Capitalism, Socialism and Democracy*]. *Moscow, Ekonomika, ( 1995 ).P.311.*
9. Diamond L. The Democratic Rollback. The Resurgence of the Predatory State. *In Foreign Affairs, Vol.87 No2, March/April, (2008). – P.36-48.*

10. Lipset S. M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, Vol. 53. – No.1.March,(1959). P. 60–70.

11. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*. Vol. 54, No. 2, January (2002). P. 212–244.

**Sergiy Vonsovykh Spectral application of methodological approaches in the study of transitional (transitive) processes of post communist, soviet society**

*The research is caused by necessity to define the methodological principles, which are a tool in the study of transitional processes of post-communist, Soviet societies. The Novelty and topicality are caused too by the democratic vector of development of countries and to which Ukraine belongs. Analysis of scientific achievements in the field of political transit is necessary for the theoretical generalization and perception of this process as a system. Among the methodological approaches in the study of political transitology are structural, procedural and integrative.*

*The changes that took place in the 1990s, primarily in the countries of the socialist bloc, became the main content of a new stage in the development of the methodology of political transit. The emphasis on the peculiarities that occur in the conditions of transit to democracy, allowed to distinguish methodological approaches to the study of the temporality of transit and its possible results.*

*However, the analysis of modern transitional processes in the post-communist, Soviet space is impossible without the methodological approaches of non-classical theories of development. It should be noted, that the application of a specific historical method helps in the historical fixation and determination of the directions of the evolution of the transit process in the study of the features of each of the waves of democratization.*

*At the same time, the comparative method allows to identify general trends of democratic change in countries of different waves of democratization and to identify specific features of the functioning of regimes in countries where the transition process was influenced by different external and internal conditions.*

*Thus there is an urgent need to update the conceptual approaches that underlie political transitions - transits, focusing on the study of political regimes and mechanisms of political transit, which is considered by political transitology.*

**Keywords:** *methodological approaches, transitional processes, post-communist, post-Soviet societies, “Structural School”, “Acting School”, structural approach, procedural approach, integrative approach, democratization processes, political transitology.*